

UNDER TYSK STYRE 1864-1920

DANSKSINDEDE TYSKE BORGERE

Den sidste del af de her udgivne levnedbeskrivelser rummer fra forskellige synsvinkler skildringer af vilkårene for at være dansksindet sønderjyde under tysk styre frem til Genforeningen i 1920 og skildrer i nogle tilfælde også selve forløbet i forbindelse med Genforeningen. Som en slags forståelsesramme omkring disse beskrivelser skal der i det følgende tegnes et kort rids af vilkårene og udviklingen i landsdelen, fra den i 1864 blev tysk, til den i 1920 – efter en pause på omkring 700 år – atter blev en del af det danske kongerige. Indholdet af dette rids er i alt væsentligt bestemt af de temaer, der tages op i de efterfølgende levnedbeskrivelser, og giver sig på ingen måde ud for at være en fuldstændig beskrivelse af landsdelens historie 1864-1920. En sådan må den interesserede læser søge i den glimrende nyere faglitteratur om Sønderjyllands historie.

PRAGFREDENS PARAGRAF 5

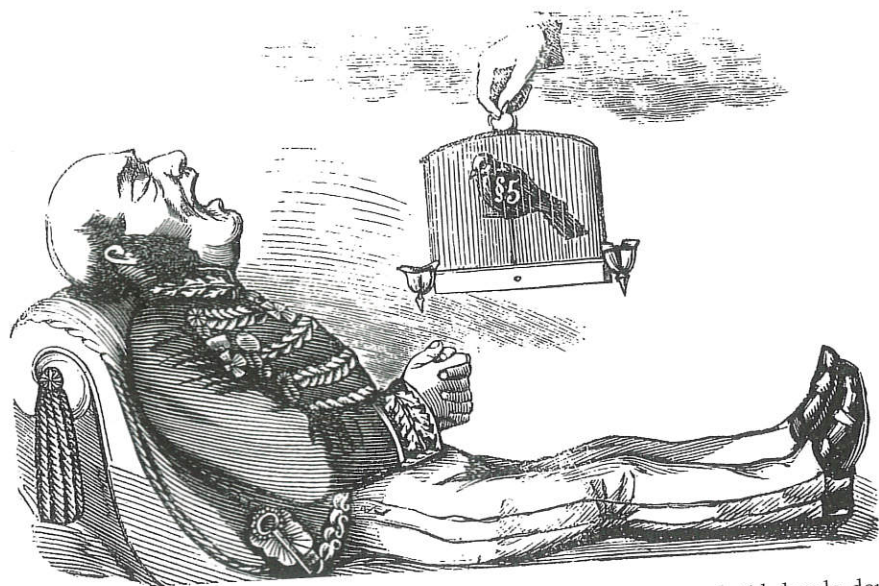
Ifølge den endelige fredsaftale i Wien den 30. oktober 1864 afstod kongen af Danmark de tre hertugdømmer Lauenburg, Holsten og Slesvig til kejseren af Østrig og kongen af Preussen. Dog ændredes Slesvigs nordgrænse mod kongeriget således, at Ribes omegn og "de otte sogne" syd for Kolding samt Ærø, der formelt også var en del af Hertugdømmet, kom til Danmark som kompensation for de gamle kongerigske enklaver i Vestslesvig, der nu

tilfaldt sejrherrene. Fredstraktatens paragraf 19 åbnede samtidig mulighed for, at slesvigerne inden for en frist på seks år kunne vælge at bevare deres danske statsborgerskab med henblik på at udvandre med familie og løsøre til Danmark, mens de fortsat kunne besidde fast ejendom i Slesvig. Bestemmelsen var fra sejrsmagternes side tænkt som en metode til at slippe af med så mange dansksindede som muligt, og muligheden blev efterfølgende stærkt benyttet af unge mænd, da Preussen i 1867 indførte treårig værnepligt for tyske statsborgere.

Sejrherrenes plan var i udgangspunktet, at det erobrede område skulle styres af en østrigsk-preussisk fællesregering; men den faldt snart til jorden, da Bismarck i 1866 tog det næste skridt hen imod skabelsen af et tysk rige under Preussens førerskab ved at erklære Østrig krig på et ubetydeligt spørgsmål om den østrigske optræden i Holsten. Efter kun få ugers kampe blev krigen endeligt afgjort med det fuldstændige østrigske nederlag i slaget ved Königgrätz den 3. juli 1866, hvorved den preussiske generalstabschef, Helmuth von Moltke, kunne lægge endnu en triumf til den, som han havde fejret i felttoget mod Danmark.

Resultatet blev freden i Prag den 23. august 1866, hvorved Østrig blandt andet overdrog alle sine rettigheder i Hertugdømmerne til Preussen. Få måneder senere, den 12. januar 1867 udsendte den preussiske konge sin officielle proklamation om Hertugdømmernes indlemmelse i Preussen, og 10 dage senere aflagde embedsmændene ed til Kong Vilhelm. Den 1. oktober 1867 udstraktes den preussiske forfatning til også at omfatte Hertugdømmerne, som dermed blev forvandlet fra hertugdømmer til en preussisk provins. Det forblev deres statspolitiske status, indtil de i 1871 blev en del af Bismarcks nyudræbte tyske kejserrige, hvilket dog ikke ændrede stort.

Selv om Pragfreden gjorde Hertugdømmerne til en bestanddel af det kommende tyske kejserrige og dermed forankrede dem fast i en ny tysk virkelighed, efterlod den dog også et håb for de danske sønderjyder i skikkelse af fredstraktatens paragraf 5. I denne paragraf, der blev indsat på initiativ af den mæglende franske kejser, Napoleon den 3., hed det, "at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skulle afstås til Danmark, når de ved en fri folkeafstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark". Denne bestemmelse var ikke en fri fransk opfindelse, men et resultat af omkring 4.000 dansksindede slesvigeres appel til Frankrig i form af en

Selv om paragraf 5 indgød et vist håb hos mange danske i en mørk tid, havde den alligevel nærmest karakter af fugle på taget. Her venter den danske gesandt i Berlin, George Quaade, passivt på, at den i skikkelse af en stegt due skal flyve ham i munden. *Folkets Nisse, august 1871.*

illegal skriftlig adresse til den franske kejser i februar 1865 om en deling af Slesvig efter en folkeafstemning. Den tog kejseren til sig og fik den indført i Pragfredens paragraf 5, hvorved den fik forpligtende karakter for begge de tyske stormagter.

Selv om der i paragraffen hverken blev fastsat en tidsfrist eller en sydgrænse for afstemningen, blev den i den følgende tid det håb, som de danske slesvigere klyngede sig til. Selv efter at Bismarck i 1878 ensidigt erklærede bestemmelsen for død og magtesløs, levede afstemningstanken videre i den dansksindede del af befolkningen, dog nu uden noget konkret grundlag. Først efter Tysklands nederlag i 1. Verdenskrig og den amerikanske præsident Woodrow Wilsons insisteren på en grænsedragning i Europa efter nationalitetsprincippet kom der atter realiteter bag, hvilket førte til de afstemninger i 1920 under international kontrol, der er baggrunden for den nuværende grænsedragning mellem Danmark og Tyskland.

KAMPEN FOR DANSKHEDEN

Bortset fra omlægning af den offentlige forvaltning efter prøjsisk mønster og indsættelse af prøjsisk-loyale embedsmænd i de betroede offentlige stillinger mærkede den slesvigske befolkning i de første år ikke i dagligdagen meget til nationalitetsskiftet. Det skyldtes ikke mindst den moderate Carl Scheel-Pleszen, der i 1866 blev indsat som Slesvig-Holstens første overpræsident, dvs. lokale regeringsleder, og fungerede som sådan frem til 1879. Som holstener var han først og fremmest fortalere for det lokale ridderskabs interesser over for den prøjsiske moderstat, hvorimod dansk og tysk national tankegang lå ham fjært. Han forsøgte derfor ikke at presse en fortyskningspolitik ned over det danske mindretal, som under hans regime stort set fik lov til at leve i fred med deres danske sindelag og omgangsformer.

Det betød naturligvis ikke, at danske, som af praktiske grunde havde valgt prøjsisk statsborgerskab, undgik at efterleve deres pligter som statsborgere. Det gjaldt eksempelvis opfyldelsen af den almindelige værnepligt, som Prøjsen indførte i 1867, hvilket betød, at adskillige dansksindede unge mænd måtte trække i prøjsisk militæruniform og for en dels vedkommende også måtte kæmpe aktivt i Den Tysk-Franske Krig 1870-71. En del unge mænd i den værnepligtige alder foretrak dog at krydse grænsen til Danmark eller udvandre til Amerika for at undgå den prøjsiske militærtjeneste. De efterfølgende beretninger rummer eksempler på begge dele.

Områdets nationalitetsskifte medførte imidlertid uundgåeligt en voksende polarisering mellem det danske mindretal og det tyske flertal i Slesvig. Sidstnævnte nød jo næsten pr. automatik myndighedernes bevågenhed og blev i flere henseender favoriseret. Derimod var de dansksindede i højere grad overladt til sig selv og hinanden i bestræbelserne for at bevare deres danske identitet. I dette anliggende kunne de ikke vente hjælp af myndighederne – tværtimod.

Med Pragfredens paragraf 5 som omdrejningspunkt førte det til en omfattende foreningsdannelse i Nordslesvig, hvor man – ofte med det omfattende sønderjyske kaffebord som samlingspunkt – i sang, taler og almindeligt samvær dyrkede det danske og tilhørsforholdet til Danmark, "det gamle land". Vigtigst blandt disse foreninger var Sprogforeningen og Skoleforeningen, der som svar på den stadig hårdere fortyskningspolitik op gennem 1880'erne og

90'erne understøttede dansk sprog og kultur ved oprettelse af biblioteker og støtte til ungdommens skolegang på danske skoler.

Der opstod også i ly af den forholdsvis liberale prøjsiske presselov et net af dansksindede aviser. Med varierende grader af uforfærdethed talte de det danske mindretals sag over for myndighederne, som til gengæld holdt et vågent øje med dem og greb ind med censur, bøder og – i flere tilfælde – fængselsstraf, hvis de gik for langt over stregen. De her gengivne beretninger fra pressetfolk illustrerer vilkårene for at drive dansk avisvirksomhed i området.

De vigtigste dansk-slesvigske aviser var Haderslevbladet Dannevirke grundlagt af H.R. Hiort-Lorenzen, Aabenraaavisen Hejmdal, der blev grundlagt af den lokale bogtrykker Heinrich Matzen, Sønderborgavisen Dybbøl-Posten grundlagt af advokat J.C. Pingel, Flensborg Avis, hvis kendteste redaktører var Gustav Johannsen og Jens Jessen – sidstnævnte tilbragte i sin mere end 20-årige redaktørtid sammenlagt omkring fire år i fængsel som straf for sine hvasse udfald mod myndighederne. I Tønder udkom fra 1882 Vest-slesvigske Tidende redigeret af P.A. Skovrøy, hvis beretning er aftrykt nedenfor. På grund af økonomiske vanskeligheder blev den fra 1885 fusioneret med Flensborg Avis under redaktør Jessens samlede ledelse.

Det offentlige skolevæsen var naturligvis underkastet myndighedernes kontrol og var dermed i både form og indhold mål for den stadig hårdere fortyskningskurs, som gjorde sig gældende hen imod århundredets slutning. Men der eksisterede fortsat en underskov af dansksindede skoler oprettet på privat initiativ og byggende på frivillig tilslutning. Således fandtes der private realskoler i Haderslev og Flensborg, som løbende modtog økonomisk støtte fra Danmark, især Foreningen Dannebrog i København. Rødding Højskole genåbnede i 1865 med Cornelius Appel som forstander, og der blev desuden grundlagt højskoler i Brøns, på Sandbjerg og i Vonsbæk.

Desuden opstod der umiddelbart nord for Kongeågrænsen efterhånden en kæde af efterskoler – f.eks. i Skibelund, som det fremgår af Knud Hansen Pedersens beretning – hvortil de danske sønderjyder kunne sende deres børn for at sikre dem dansk undervisning. Enkelte velstående gårdmænd ansatte også i perioder danske vandrelærere til undervisning af børnene i hjemmet. Dette net af danske skoler, som udelukkende blev drevet for private og indsamlede midler, blev mere og mere vigtigt for bevarelse af dansk sprog og kultur i landsdelen, i takt med at de tyske myndigheder strammede for-

tyskningskursen. Den gav sig på skoleområdet blandt andet udtryk i, at tysk fra 1878 blev obligatorisk på alle klassetrin, og at det skulle være undervisningssprog i de fleste fag i de ældste klasser. I 1884 lukkede man den danske afdeling på Tønder Seminarium, og i 1889 bestemtes det, at tysk skulle være eneste undervisningssprog i skolen, bortset fra fire ugentlige religionstimer, som fortsat kunne holdes på dansk.

Kirkesproget vovede myndighederne dog ikke på samme måde at ensrette. Det var hele vejen igennem tilladt at gennemføre gudstjenesten på dansk; men det var ikke desto mindre åbenlyst, at de danske præster og menigheder kom under stigende pres i deres religionsudøvelse. Dette førte i årtierne efter 1864 til dannelse af en række frimenigheder efter grundtvigsk forbillede, blandt andet i Rødding i 1874 og i Bovlund i 1879 med Cornelius Appel og L.B. Poulsen som præster. Vilkaerne for frimenighederne og de dansksindede præster belyses fra forskellige vinkler i flere af de gengivne beretninger.

Sideløbende med denne kamp om sjælene udviklede der sig også en stadig hårdere kamp om jorden. I erkendelse af, at de nordslesvigske gårdmænd var det egentlige ankerpunkt for områdets danskhed, iværksatte myndighederne som led i fortyskningsstrategien fra omkring 1890 systematisk opkøb af danskejede landbrugsbedrifter til brug for tyske landmænd. Det skete gennem bosættelsesforeninger støttet af de lokale myndigheder og statslige opkøb af større landbrugsejendomme, der blev omdannet til domænegårde og bortforpagtet til tyske brugere. Desuden oprettedes der et større antal rentegårde, hvortil den prøjsiske stat ydede lån til en særlig lav rente på den betingelse, at senere ejerskifter uden for familien skulle godkendes af staten. På den måde kunne dansksindede ejere efterhånden udelukkes.

Det danske svar på denne aggressive jordpolitik var stiftelsen af Foreningen af 5. Oktober 1898, hvis medlemmer var godsejere og velstående borgere i Kongeriget. De beløb, de indsamlede i foreningen, blev i al stilhed sendt sydover og givet som favorable lån til dansksindede landmænd til erhvervelse af landbrugsbedrifter. Foreningen nåede indtil 1910 at yde lån til 173 dansksindede landmænd. En hovedskikkelse i denne virksomhed var den afskedigede lærer Jes Hansen Schmidt, der i en længere årrække omkring århundredskiftet fungerede som Oktoberforeningens forretningsfører i Sønderjylland. Hans beretning er aftrykt nedenfor.

KÖLLERPOLITIKKEN OG OPTANTPROBLEMET

Baggrunden for den skærpede nationalitetskamp op mod århundredskiftet skal findes i det forhold, at Bismarck fra omkring 1878 valgte politisk at støtte sin position som rigskansler på de tyske højrefløjspartier, og for at sikre sig folkelig opbakning slog han i stigende grad på de tysknationale strenge, der kun levnedes plads til "rigstro" borgere, mens nationale mindretal – derunder de danske sønderjyder – blev undertrykt. Denne systematiske undertrykkelsespolitik blev især tydelig i den såkaldte Köllerperiode 1897-1901, opkaldt efter overpræsident Ernst Mathias von Köller, hvor danske foreninger på striben blev opløst, danske skoler blev udsat for et uhørt pres, og der skete massedvisninger af danske tjenestefolk og optanter. Det kølige, men i almindelighed fredelige forhold mellem dansk og tysk i Nordslesvig udviklede sig i Köllers og hans efterfølgers embedstid til en regulær forfølgelse af den danske befolkningsgruppe ivrigt opmuntret af den tyske Kejser Vilhelm den 2.

Begrebet optant forekommer jævnligt i de beretninger, der aftrykkes nedenfor. Det kalder derfor på en lidt nærmere forklaring. Ved afståelsen af Slesvig efter den tabte krig i 1864 skiftede Hertugdømmernes indbyggere statsborgerskab til prøjsisk, siden tysk. Paragraf 19 i Wienerfreden 1864 åbnede dog som nævnt mulighed for, at dansksindede sønderjyder inden for en periode af seks år kunne "optere" for Danmark, dvs. bevare deres danske statsborgerskab med henblik på udvandring til Danmark, idet de dog stadig kunne besidde fast ejendom i Nordslesvig. De mennesker, der valgte denne løsning, kaldtes "optanter". Indførelsen af en treårig prøjsisk værnepligt i 1867 og ikke mindst Den Fransk-Tyske Krig 1870-71 fremkaldte en kraftig bølge af optioner og udvandring; og mange nåede ikke forinden deres udrejse at få afklaret deres optionsforhold. Fra de prøjsiske myndigheders synspunkt var den blotte udrejse dog tilstrækkelig grund til fortabelse af prøjsisk statsborgerskab.

Denne uklarhed udgjorde et tilbagevendende problem i forholdet mellem Danmark og Tyskland, som imidlertid blev delvist løst med den såkaldte Aabenraakonvention af 1872. Den tillod de udvandrede at vende tilbage til hjemstavnen mod, at de forholdt sig politisk og nationalt passive. Hvis ikke risikerede de udvisning. I 1870'erne var der omkring 25.000 optanter i Sønderjylland, hvoraf en del dog blev udvist, fordi de ifølge myndighederne

ikke havde overholdt betingelserne. I Köllerperioden fulgte en ny bølge af udvisninger, der især ramte danske tjenestefolk og optanter, som ifølge myndighederne havde forbrudt sig mod reglerne. Det drejede sig om en gruppe på omkring 1.000 mennesker. Under Köllers efterfølger strammedes kursen yderligere med indførelse af det såkaldte "optantmageri". Det gik ud på, at sønderjyder med prøjsisk statsborgerskab simpelthen blev erklæret for danske statsborgere, hvis det kunne påvises, at de selv eller deres fader havde opholdt sig i Danmark i en kortere eller længere periode i tidsrummet 1864-70. På denne konto blev mere end 1.200 mennesker erklæret for optanter eller optantbørn, og en hel del af dem blev udvist. Myndighederne brugte i denne periode med andre ord helt bevidst optantordningen som pression mod den danske befolkningsgruppe.

Ikke mindst for de børn, der var omfattet af optantordningen, var situationen ulykkelig, hvilket hang sammen med de forskellige tyske og danske kriterier for statsborgerskab. I Tyskland bestemtes statsborgerskabet af afstamning, således at børn født af forældre med tysk statsborgerskab automatisk blev tyske statsborgere uanset fødested. I Danmark var statsborgerskab fra 1776 til 1898 derimod knyttet til fødestedet, således at kun personer, der var født i Danmark, automatisk fik dansk statsborgerskab. Først i 1898 fik Danmark en lovgivning på området, der svarede til den tyske. Denne uoverensstemmelse i de to staters lovgivning havde den ulykkelige følge, at børn, der var født mellem 1864 og 1898 af danske statsborgere bosat i Sønderjylland – som regel optanter – reelt var statsløse. De havde ingen borgerlige rettigheder og var underkastet vilkårlig behandling fra myndighedernes side. Denne nærmest retsløse gruppe omfattede omkring 10.000 personer.

Først da der på initiativ af konseilspræsident J.C. Christensen i 1906-07 fandt en vis tilnærmelse sted mellem Danmark og Tyskland under de stærkt hemmeligholdte forhandlinger mellem Krigsministeriets departementschef, L.C.F. Lütken, og den tyske generalstabschef, Helmuth von Moltke (d.y.), blev der løst op for knuden i form af indgåelse af Optantbørnskonventionen af januar 1907. Tyskland erklærede sig ifølge denne villig til at anerkende de statsløse optantbørn som tyske statsborgere, hvis de ansøgte om det. Det gjorde omkring 3.600, som derefter blev tyske statsborgere. Til gengæld for denne indrømmelse måtte Danmark udtrykkeligt acceptere, at Pragfredens paragraf 5 var endegyldigt ophævet.

I konventionsforhandlingerne glemte man imidlertid i skyndingen gruppen af såkaldte "hjemløse". Det var betegnelsen for de personer, der var født i Sønderjylland mellem 1864 og 1898 som børn af indvandrede danske statsborgere. De havde hverken dansk eller prøjsisk statsborgerskab. De tyske myndigheder begyndte fra 1909 at nægte dem tilladelse til bosættelse, og Danmark afslog at blande sig, med henvisning til at der var tale om et indre tysk anliggende. Uanset deres manglende retlige status kunne de ifølge tysk militær lovgivning indkaldes til den tyske hær, hvilket skete fra 1914 og førte til, at mange trods deres manglende statsborgerskab blev tvunget til at kæmpe for en sag, som på ingen måde var deres.

Det var de naturligvis stærkt utilfredse med, og de klagede deres nød til de danske sønderjyders leder, redaktør H.P. Hanssen, som også var medlem af den tyske rigsdag. Efter pres fra ham ændrede den danske regering holdning

Det danske mindretals leder, redaktør H.P. Hanssen, afgiver sin stemme ved et valg, mens Sønderjylland endnu var under tysk styre. Hans Peter Hanssen (1862-1936) var redaktør af Aabenraaavisen Hejmdal. I årene 1906-19 repræsenterede han mindretallet i den tyske rigsdag, og 1919-20 varetog han som minister for Sønderjylland i den radikale Zahle-regering landsdelens interesser i forhold til Danmark i afstemningsperioden. Kort- og Billedafdelingen, Det Kongelige Bibliotek.

og fik i november 1916 vedtaget en lov, der gav dansk statsborgerskab til de hjemløse nordlesvigere. Omkring 2.000 personer opnåede på denne måde dansk statsborgerskab, og de unge mænd fra gruppen, der var tyske soldater, blev hjemsendt fra krigstjeneste. Først på dette sene tidspunkt kan de uklarheder, der var en følge af nationalitetsskiftet i 1864 og den forskellige lovgivning på indfødsretsområdet i Danmark og Tyskland, siges at være endeligt ryddet af vejen – og da lå Genforeningen mindre end fire år ude i fremtiden. Inden da måtte de sønderjyske mænd i den krigsduelige alder i lighed med andre tyske statsborgere gøre krigstjeneste under tysk flag under 1. Verdenskrig.

SØNDERJYDERNE OG 1. VERDENSKRIG

1. Verdenskrig (1914-18) blev en stor belastning for befolkningen i det Nordlesvig, som efter 1920 blev til Sønderjylland. Ikke blot for de omkring 30.000 unge mænd, der som soldater måtte kæmpe ved krigens fronter under tysk flag; men også for de familier, som de efterlod derhjemme, hvor kvinder og børn i stort tal måtte påtage sig de arbejdsopgaver, som havde påhvilet de fraværende mænd og fædre. Også ældre, som ellers havde set frem til et stille otium, måtte ofte tage en tårn mere, således som det fremgår af flere af de aftrykte beretninger.

De sønderjyder, der indkaldtes til fronten, gjorde krigstjeneste på lige fod med deres tyske kammerater; men myndighedernes mistro til deres loyalitet gjorde dem undertiden til genstand for negativ særbehandling, eksempelvis i form af nægtelse af orlov, idet man frygtede, at de ville benytte den til at desertere. At denne frygt havde en vis berettigelse, dokumenteres af, at omkring 2.500 dansksindede soldater i krigens løb faktisk benyttede deres orlov hjemme til at flygte over grænsen til Danmark. De fleste gjorde imidlertid krigen med af solidaritet med deres kammerater, og ikke færre end 5.270 unge sønderjyder mistede livet under kampene på krigens forskellige fronter, flest i skyttegravskrigen i Nordøstfrankrig. De efterlod sig omkring 1.500 unge enker og 5.000 faderløse børn. Omkring 7.000 vendte hjem som krigsinvalidere.

Omkring 4.000 sønderjyder var lidt heldigere. De faldt nemlig i allieret krigsfangenskab. Der blev under krigen oprettet tre særlige krigsfangelejre til sådanne såkaldt venligtsindede fjender, hvor behandlingen var lempelig og forplejningen rimelig. Den ene var Aurillaclejren på kanten af Auvergnens